

ORTA ASYA SUFİ GRUPLARIN RİTÜELLERİNDEKİ ‘CEHRİ ZİKİR’ KAVRAMI VE ONUN ETNOGRAFİK ÖZELLİKLERİ*

Зикр джахр в ритуальной практике суфийских групп Средней Азии и его этнографические особенности

A. AŞİROV - B. A. PASİLOV (Çev. **Mariia TALİANOVA****)

Gazi Türkiyat, Güz 2014/15: 193-202

XX. yüzyılda Sovyet hükümetinin büyük bir kararlılıkla -hem ideolojik, hem de siyasi yollarla- İslam'ı unutturmak istemesine rağmen Özbekistan'da ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde Müslüman kimliği ve İslamî ritüeller devam etmekteydi. Halkın büyük bir çoğunluğu gizli olmasına rağmen (aile, takvim vs.) geleneksel İslamî ritüellere riayet etmekteydi. Bu yapılanlara '*Halk İslam'ı*' adı verilmiştir. Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra, 1990-2000 yılları arasında Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları ile beraber millî, kültürel ve tarihî değerlerin yeniden doğması ve tekâmülü önüne geçilemez ve durdurulamaz olmuştur. İslam, yasaklı olmaktan çıkınca, geçmişte olduğu gibi günlük hayatta serbest bir şekilde yaşanmaya başlamıştı. Söz konusu bölgedeki araştırmacıların birçoğunun dikkatini çeken konular arasında, '*Halk İslam'ı*' kapsamında, yüzyıllarca Orta Asya'da önemli bir rol oynayan (Sufizm, 2001) Müslüman kültürünün kendi mistik akımı olan sufizmin ve sufi tarikatlarının nasıl olup da ayakta kaldığı ve günümüzdeki tarikatların nasıl yaşamaya devam ettiği bulunmaktadır.

Bu makalenin amacı, Orta Asya'daki tasavvufî dünya görünüşünün özelliklerinin belirlenmesi ve konumuz için anahtar teşkil eden tasavvufî ritüellerin ele alınarak incelenmesidir. Günümüzdeki yerel sufi tarikatların ve onlar tarafından tatbik edilen ritüellerin belirlenmesi, '*cehri zikir*' ve bu zikrin özelliklerinin incelenmesi ve bunların etnografik nazariye vasıtasıyla değerlendirilmesi için bugün Orta Asya'da bulunan sufi grupların liderleriyle (*şeyh*) ve üyeleriyle (*mürid*) görüşmek ve bilimsel metotlar çerçevesinde araştırma yapmak gerekiyordu. Bu amaçla, 2003-2005 yılları arasında Fergana Vadisi'nde (*Andican şehrinin Namangan ve Fergana bölgeleri*), Özbekistan'ın Baysun bölgesinde (*Surhanderya bölgesi*), Güney Kazakistan (*Türkistan, Sayram bölgeleri*) ve Almatı şehrinde bilimsel araştırma gezileri yapılmıştır.

* "*Zikr Cahr v Ritualnoy Praktike Sufiyskih Grupp Sredney Azii İ Ego Etnograficheskie Osobenmosti*", *Etnograficheskoe obozrenie*, №5, 2010. s. 37-43.

** Yüksek Lisans öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE. chuchuka2209@mail.ru

Araştırmada tasavvufi ritüeller ve öncelikle *cehri zikir* hakkında değerli bilgiler toplanmıştır. Derlenen malzemeler, B. Babacanov, K. Toycanov ve A. İsmoilov gibi Özbek bilim adamlarının sufizm konusunda yazılmış ve tasavvufi ritüellerin özelliklerini tespit eden çalışmaları ile karşılaştırılmıştır.

Etnografik unsurlara geçmeden önce, zikir veya Allah'ın ismini anma ritüelinin sufi tarikatlara ait, Allah'ı mistik kavrama yöntemlerinden biri olan özel bir pratik olduğuna işaret etmek lazımdır. Zikirlerin hem Orta Asya'da, hem de bütün İslam dünyasında çeşitleri vardır. Zikirler, kolektif 'sesli' *cehri zikir* ve gizli 'sessiz' *hufiya-i zikir (hafi)* olarak ikiye ayrılmaktadır.

İlk alan araştırmaları Güney Kazakistan'ın Sayramskiy bölgesinde Nakşibendî grubu arasında yapılmıştır. Grubun başkanı '*hazrat*' ('hazret' / 'efendi, asil, necip') İbrohim Şeyh'tir. Hazrat İbrohim Şeyhⁱ Fergana diyarının Buvaydinskiy bölgesinde bulunan Akkurgan köyünde doğmuştur. Hazrat İbrohim, Orta Asya'daki Nakşibendî gruplarınınⁱⁱ birçoğu arasında büyük bir otoriteye sahiptir. Mayıs 2003'te Hazrat İbrohim Şeyh farklı bölgelerden müritleriyle *Mavlud* ('Mevlüt') (*Peygamber Muhammed'in doğum günü*) için dinî bir tören düzenlemek üzere Güney Kazakistan'ın Sayram ve Türkistan bölgelerine gitmiştir.

İbrohim Şeyh ve öğrencileri ile yaptığımız mülakat sonucunda, kendilerinin yalnızca *hufiya-i zikir (hafi)* kullandıkları tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Fergana bölgesine daha sonra yaptığımız bilimsel geziler esnasında, *Odilhon doda* ('doda' – muhtar, sayın, aksakal) isminde bir şeyhi olan ve Andican şehrinde yaşayan bir Nakşibendî grubunun ise *zikir-i cahr* kullandığı öğrenilmiştir. Fakat bu zikrin çoğunlukla diğer sufi, 'Yesevî'ⁱⁱⁱ tarikatlarıyla bağlantısı vardır. 'Niye bu ritüele uymaktasınız?' diye sorulduğu zaman, Namangan bölgesinden Abdumannob Hacı, Bahaeddin Nakşibendî, Ahmet Yesevi ve sufi Yusuf Hemedanî'nin öğrencisi olduklarını ve zikrin hangi çeşidinin kullanıldığının önem taşımadığını söylemişlerdir (PMA 1). Bu bağlamda, Bahaeddin Nakşibendî'nin hayatı hakkında yazılmış kaynaklara göz atıldığında, Nakşibendî'nin Orta Asya sufi otorite ('Hvacgân') zincirinin 7. halkası olduğunu ve 1. halkanın ise o zaman Abu Yusuf Ali (al) Hemedani (1140'ta ölm.) olduğunu dile getiren A. Knış adındaki Amerikalı araştırmacının tespitleri dikkat çekmektedir (Knış, 2004: 249). Ahmet Yesevi (ö. 1162), onun daha genç olan çağdaşı ve büyük ihtimalle Hemedanî'nin öğrencisidir¹ (Knış, 2004: 312).

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, *cehri zikrin* bölgelere göre farklılaşan özellikleri üzerinde ciddi bir araştırma yapılmadığı için bu konu hakkında kapsamlı bir etnografik

¹ Fuat Köprülü, '*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*' (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.31) adlı kitabında *Dvân-ı Hikmet*'ten (S.11-12) alınmış kısımda şunu dile getirmektedir: "yirmi altı yaşında sevdâya düşüp, Mansûr gibi 'didâr' için kavga ettiğini, bir pîr'e erişmemekten türlü türlü dertlere tutulduğunu ve nihâyet yirmi yedi yaşında pîr'e ulaşmak dertlerinden kurtulup o dergâha lâyık olabildiğini" söyler; hattâ bir 'hikmet'in nakârati '*zafî Ulu Hoca'm sana sığınıp geldim*', meâlinde ki, bunun Yusuf Hemedanî hakkında olduğu ve yirmi yedi yaşında ona intisâb ettiği tahmin olunabilir."

çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırmamız sonucunda, *cehri zikir* son dönemde Özbekistan'ın (Andican, Namangan, Namangan'ın Çustskiy bölgesi), Kırgızistan'ın (Calalabadiy bölgesi, özellikle Fergana Vadisinde bulunan Müslüman dünyası için önemli ve kutsal yerlerden biri ('*мозор*', '*зупамзох*'; '*mozor*' / '*mezar*'/; *ziyaretgoh*') Safed Bulon köyü) bazı şehirleri ve bölgelerinde, ayrıca Kazakistan'da (Almatı şehri ve XIV yüzyılın sonunda Timur tarafından yapılmış Ahmet Yesevi anıt mezarı olan Türkistan şehri) kullanıldığı tespit edilmiştir.

Türkistan şehrindeki Yesevilik muakkipleri tarafından yapılan '*хилват*' / '*hilvat*' ('*halvet*') ritüeli hakkında yazılı ve sözlü etnografik kaynaklarda bilgi bulmak mümkündür. Mistik inziva, yalnızlık ve ıssız yerde zikir anlamlarına gelen '*hilvat*', sufi '*sema zikir*' ritüeli olarak teşekkül etmiştir. Türkistan '*hilvat*' geleneğinde sufi ritüelini yöneten önemli kişiler 'Şeyh Azizlar' (yöre söyleyişiyle 'Azlar' – sayın, saygıdeğer Şeyhler) olarak adlandırılmaktadırlar. Bunun dışında ritüele katılan üyelerin isimleri '*Sofidonışmand*' ('Hikmetli Sufi') ve '*Sofiçirokçi* idi ('sufi' / 'yağa konmuş pamuk fitili yakan'). Sofidonışmand'ın görevi, namaz vaktini bildirmek ve dinî – ahlakî şiirleri okuyan zâkir ile hafızlar arasındaki sırayı takip etmek idi. Sofiçirokçi ise '*hilvat*'ın katılımcılarını yerlerine oturtup '*халим*' / '*khalim*' (buğday ve etten yapılan yemek) adındaki ritüel yemeğini dağıtmakla görevliydi (Toycanov, İsmoilov, 1994, 155). Bu konu üzerine daha önce çalışan bilim adamlarına göre Türkistan şehrinde düzenlenmiş *hilvat* törenine Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden, Yedisu (Semireçye) bölgesi ve hatta Sibirya'dan binlerce mürit gelmiştir. Bazen katılımcı sayısı yirmi bin kişiye ulaşmaktaydı (Toycanov, İsmailov, 1994, 154).

K. Toycanov ve H. İsmoilov çalışmalarında '*hilvat*'ın, '*киш чилля*' / '*kiş çillya*'^{iv} (25 Aralık'tan başlayarak 5 Şubat'a kadar devam eden 40 günlük süre) döneminde 7 gün boyunca gerçekleştiğini işaret etmektedirler. Bu bağlamda 1970'li ve 1980'li yıllarda Çust (Namangan bölgesi) şehrine yakın olan Tuda köyünde yılda bir defa Yesevilik takipçileri kolektif olarak *cehri zikir* yapmaktaydılar. Bu ritüel, Türkistan'daki '*hilvat*' ritüeli gibi Aralık ayının son Cuma gününde başlayıp 7 gün boyunca devam ediyordu. Buradan hareketle '*Neden hem Türkistan bölgesindeki, hem de Tuda köyündeki sufi 'zikir' ritüelleri, tam 'çillya' süresinde, Aralık ayının sonunda düzenlenirdi?*' sorusu karşımıza çıkmaktadır. Elbette, bu ritüel için '*киш чилля*' / '*kiş çillya*' zaman diliminin ilk Cuma gününün seçilmesi tesadüf değildir. Bazı bilim adamları, bu ritüelin eskiliği ile Doğunun Eski Halk Takvimi arasında bağlantı kurmakta ve ritüelin özellikle bu tarihte düzenlenmesinin yılın üç mevsimi ile ilgili olduğu kanaatine varmaktadırlar. Bu mevsimlerden birincisi '*табиатнинг үйгониши*' ('*tabiatning uygonishi*'/'tabiatın uyanması'), ikincisi '*пийшикчилик*' ('*pishikchilik*'/'verimlilik veya ürün') sonuncusu ise '*киш*' ('*kish*' / 'tabiatın uyuması') mevsimidir. Tarım halkı için, bu dönemde ziraat işlerinin yapılmaması ve böylelikle dindarların Allah'ı düşünüp zikredecek bolca vakitlerinin olmasından dolayı '*hilvat*' ritüelinin kışın 'tabiat uyu-

ması'nda düzenlenmesi daha uygundu (Rahimiv 1966: 180-181; Lobacheva 1986: 6-30; Negmati 1989; Abdülhalik 1999: 53-55).

Cehri zikir, sıklıkla da sema, vücut hareketleri ve danslar eşliğinde yapılmaktaydı. Bu şekilde yapılan zikrin bir çeşidi Orta Asya'daki Yesevilik ve Kadirilik takipçileri tarafından yaygın olarak kullanılmaktaydı. Görüştüğümüz kaynak kişilere göre sufi, *huşiya-i zikri* sadece ruh, kalp (*калб*) ile, *cehri zikri* ise ruh, kalp (*калб*), vücut (*бадан*) ve dil (*тил*) ile okurdu.

Cehri zikir vakti ve günleri de dikkatimizi çeken önemli konulardandır. Araştırmalarımızın sonucunda zikrin, her perşembe günü '*аср намоз*' dan ('*asr namoz*' / '*esr namazi*') sonra Andican şehrinde Karkidon (Namangan bölgesi; Özbekistan) köyünde yapıldığı tespit edilmiştir. Daha önce ifade ettiğimiz Safed Bulon köyünde yapılan zikir, *жума мачит*'te ('*Cuma machit*' / '*Cuma camisi*') *жума намоз* ('*Cuma namoz*' / '*Cuma namazi*') sonrasında haftada bir kez düzenlenmekteydi. Türkistan şehrindeki Uş-Aris camisinde 'İsmatulla Mahsum' isimli Yesevilik akımının üyeleri, hemen '*аср намоз*'dan ('*esr namazi*') sonra *cehri zikr* okurdular. Bunların dışında, hangi vakitlerde zikrin okunmasının yasak sayıldığını da araştırdık. Alan araştırmamızın sonuçları ve bazı bilimsel çalışmalar (Babacanov 2003a: 238) vasıtasıyla; zikrin okunmasının Cuma hutbesi boyunca, Fatiha suresinin okunmasından önce ve onun okunması esnasında, Kuran'ı Kerim'in toplu olarak okunurken ve medrese dersleri vaktinde vs. yasak olduğunu söyleyebiliriz.

Etnografik unsurlar açısından, zikir ritüelinin icra edildiği mekânın da çok önemli olduğu söylenmelidir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Fergana Vadisinde, Taşkent şehrinde (Pantausov, 1888, 327) düzenlenen *cehri zikir* törenleri, bu ritüel için özel yapılmış '*ханака*' ('*hanaka*' / '*sufi tekkesi*') adlı mekanlarda gerçekleştiriliyordu. Ancak, günümüzde sadece Andican şehrindeki Odilhon – doda şeyhinin evinin bahçesinde gayet sade ve gösterişsiz bir '*hanaka*' yapısının kurulduğu dikkat çekmektedir. 1990'lı yıllara kadar Namangan'da zikir, insanların evlerinde gizli bir şekilde yapılıyordu. Bugün ise zikir ritüelleri Karkidon köyünün Cuma camisinde, Türkistan şehrinin Uş-Aris camisinde ve Almatı İsmatulla Mahsum medresinde düzenlenmektedir.

Andican şehrinde gördüğümüz *cehri zikir* ritüelinin ortalama 25-30 katılımcısı vardı. *Cehri zikir* ritüeli şu kişilerden oluşmaktaydı: '*закурпу*' ('*zakiri*' / '*ritüelin üyeleri*'), '*хафизу*' ('*hafizi*') ve '*халка боши*' ('*halka boşi*' / '*halka başı*' / '*yönetmen*'). Andican'da halka boşi, Odilhon – doda şeyhidir. Odilhon – doda şeyhi yokken ise, onun görevini en yakın öğrencilerinden biri yapmaktadır. Halka boşi, halkanın ortasında kible yönüne bakarak oturur, etrafında '*hafizi*'ler ve zikir ritüelinin yaşlı üyeleri vardır.

Zikir, şeyhin '*дуо фотиha*'yı ('*duo fotiha*' / '*Fatiha suresi*') okumasıyla ve '*уламо*' ('*ulamo*') / '*ulema*' sınıfının ünlü temsilcisi olan Маздуба Намангоний

(Mazduba Namangoniy)'in Fergana Vadisi sufi grupları arasında sıklıkla kullanılan 'байт' ('bayt' / 'beyt')'i okumasından sonra başlar. Sonra da ritim eşliğinde hızı artan özel hareketler vasıtasıyla zâkirler, *cehri zikrin* çeşitli türlerini 100'er defa tekrarlayarak okurlar.

Fergana Vadisi'nde zikrin ondan fazla çeşidi kullanılmaktadır. 'зикр-и арра (зикр пилы), зикр-и надомат, зикр-и Занги-ота' ('zikr-i arra' / 'zikr-i erre'; zikr-i nadomat; zikr-i Zangi-ota) vs. *Zikr-i arra* (zikr-i arra), keskin, tam ve derin soluk alıp verilirken yapılır. Bununla beraber ses ve ritmi odun kesen bıçkıyı andırdığından zikrin bu çeşidine 'зикр-и пилы'² ('zikr-i pili' / 'testere zikri') de denir (Babacanov 2003b: 239-240). *Zikr-i nadomat*, Ahmet Yesevi'nin tek oğlunun anısına okunur. Orta Asya'daki kaynaklara göre oğlunun öldüğü haber verilip kesik kafasının gösterilmesinden sonra Hz. Ahmet Yesevi 'Yazık ki, bu kadar erken 'Сапча ковун'у ('sarça kovun' / 'oğunlaşmamış kavun') koparmışlar³ demiştir. Bundan dolayı, Yesevilik yolunun takipçileri zikr-i nadomat okurken, 'Охи надомат' / 'Ohi nadomat' (ölü adına acı, esef kelimeleri) söylenir.

Her zikrin sonunda sufiler, heceleri uzatarak veya ritüelin katılımcılarına psikolojik destek, şevk vermek amacıyla Иассавии, Машрабы, Хазинии, Маздубы Намангоний - 'Yesevi, Maşraba, Hazini, Mazduba Namangoniy' gibi önemli sufilerin ahlakî şiirlerini okurlar. Zâkirler, bu sufi zikrinin başlamasından önce hareketsiz otururlar. Daha sonra hafızın sesinin temposuna göre yavaş yavaş sallanmaya başladıklarında şiirlerin hızı da artar ('газаллар, тазкиралар, байтлар' / 'gazallar', 'tazkiralalar', 'baytlar' / 'gazeller', 'tezkireler', 'beyitler') Bunun üzerine vücut ve başlarının hareketlerini hızlandırıp törenin sonunda transa geçerler. Türkistan şehrinde *cehri zikir* sonunda *sofidonişmand*, ritüelin katılımcılarının dinlenmesi için 'суфисуннат' ('sufisunnat') der ve onları durdurur. Fakat daha önce araştırılan zikir ayinlerinde bu *cehri zikir* unsuruna rastlanmamıştır.

Hafızlar, *cehri zikir* ritüelinde çok önemli bir rol oynarlar. Günümüzde Fergana Vadisi sufi gruplarının en ünlü hafızları arasında Abdumacid Hofiz, Haydarali Hofiz ve Muydin Hofiz isimleri sayılır. Geçkin yaşına rağmen Nanay köyünden Abdumacid Hofiz, çok güçlü bir sese sahiptir ve Safed Bulon köyünde düzenlenen *cehri zikir* ritüellerine katılmaktadır. Adı geçen hafızların hepsi Fergana Vadisi'ndeki bütün zikir ritüellerine katılırlar.

Bunlar dışında, *cehri zikir* ritüeli esnasında hangi müzik aletlerinin kullanıldığı da dikkatimizi çeken önemli meselelerden biridir. K. Toycanov ve H. İsmoilov'a

²Пила ('pila') – Rusça 'teskere', 'bıçkı' demektir. Bundan dolayı Orta Asya bölgesinde 'зикр-и пилы' ('zikr-i pili') terimi kullanılır.

³ Türkiye'de yapılmış çalışmalarda bu tür bir bilgiye rastlanmamıştır. Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı kitabında (Ankara, 1976, S.77) şu bilgi yer almaktadır: "Hoca'nın İbrâhim adlı bir oğlu doğmuşsa da babası hayatta iken ölmüştür."

göre, zikrin dört metodu vardır. Bu metotların, 'доўра' nın ('doyra' / vurularak çalınan müzik aleti, tef) çalınması esnasında müzisyenin yumduğu parmakların sayısına göre çeşitleri bulunmaktadır: 'чорзарб' ('çorzarb' / Farsça 'dört vuruluş'), 'sezarб' ('sezarб' / 'üç vuruluş'), 'duzarб' ('duzarб' / iki vuruluş), 'yakzarб' ('yakzarб' / 'tek vuruluş'). Üstelik *cehri zikir* ayini için 'doyra'nın şekli ve unsurlarının sembolik anlamı da vardır. Buna göre doyranın yuvarlak çerçevesi 'halka' anlamına gelir (çünkü sufi ritüellerindeki 'halka' – 'zikri okuyan insan topluluğu' anlama gelir), doyranın çerçevesinin etrafında bulunan metal çingiraklar ise ritüelin bir parçasıdır^{vi}. Yaptığımız alan araştırması sırasında, zikir esnasında doyranın kullanıldığına rast gelmemiştik. Büyük ihtimalle bu gelenek korunamamıştır. Bazı bilgilerin muhafaza edilememesine rağmen XX. yüzyılda Fergana Vadisi'nde yapılan farklı bir zikir çeşidi hakkında da bilgi toplayabildik. İrtibata geçtiğimiz kaynak kişiden edindiğimiz bilgiye göre; Fergana, Bagdad Tolmozor köyünden Eşon (İşan) *бува* ('buva' / 'dede') isminde bir 'lohoçi' ('лохочи' / 'müzisyen') yaylı çalgılardan *гужжак* ('gijjak') aleti ile bu sufi ritüelini icra etmekteymiş^{vii}.

Zikrin yapılmasının en önemli sebeplerinden biri, bu ritüelin tıbbi bir fonksiyonu olduğuna inanılmasıdır. Ortaçağ dönemine ait yazarların çoğu; -mesela XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Buharalı *Hudaydada bin Mulla Taşmuhammad Azizan* ismindeki *Yesevî takipçilerinden biri*- insanların çeşitli hastalıklardan kurtulması, tedavi olması için sıklıkla *cehri zikir* kullanıldığını dile getirmektedir (Babacanov, 2003, 30). Bundan dolayı, *cehri zikir* ritüelinin sonunda şeyhler, şifa veren '*rukiya*' ('rukiye') törenini de yaparlar. Saha araştırması süresince, sufi ritüeli ile birlikte insanların tedavi edildiğine de şahit olduk. Örnek vermek gerekirse, kaynak kişilere göre İsmatullah Mahsum (Almatı şehri) medresesinde *cehri zikir* sistematik ve düzenli yapılmasıyla alkol ve uyuşturucu bağımlılığı olanlar tedavi edilmektedirler (PMA 3). Söz konusu tedavi ritüelinden daha da emin olabilmek için bazı sufi şeyhlerine -Namangan bölgesinden Abdulmanob Hoca da dâhil- zikir yoluyla alkoliklerin ve uyuşturucu tiryakilerinin tedavi edildiğinin doğru olup olmadığını sorduk. Hoca, bu tür tedavi pratiği olduğunu tasdik etti, fakat kendisinin bunu yapmadığını söyledi (PMA 4).

Bu bağlamda, İsmatullah Mahsum'un hayatıyla ilgili kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. Kazak olan İsmatullah Mahsum, 70 yaşındadır. Onun ataları, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden önce Afganistan'a, daha sonra Pakistan'a göçmek zorunda kalmışlardır. İsmatullah Mahsum, gittiği yerlerde Yesevilik akımının temeli hakkında bilgi almıştır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından ve Kazakistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinden sonra da memleketine dönüp orada sufiliğin gereklerini aktif bir şekilde yaymaya başlamıştır. 1990'lı yılların sonunda kendisi ile Kazakistan Müftülüğü arasında çıkan ihtilaftan dolayı öğrencileri ve birkaç müridi ile beraber Pakistan'a gitmek zorunda kalmıştır. İsmatullah Mahsum'un Yesevi grubunun Kazakistan'ın birkaç şehrinde şubesi bulunmaktadır. İsmatullah Mahsum'un müritleri arasındaki camii imamları, üniversite öğrencileri ve işçiler dışında bilim adamları -*matematikçiler, tarihçiler*-; gazeteciler ve öğretmenler de bulunmakta-

dır. Tespitlerimize göre; Mayıs 2003 itibariyle, Almatı şehrinde İsmatullah Mahsum'un medresesinde Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen, eğitim alan ve sufi pratiği yapan insanların sayısı 100'den fazlaydı. Ancak İsmatullah Mahsum Hoca ile konuşulduğunda tarikat ve sufi gruplar için 'sufizm' kelimesini pek kabul etmediği anlaşılmaktadır. İsmatullah Mahsum Hoca'ya göre 'sufizm' kelimesi Batılı bilim adamları tarafından ortaya atılmıştır. Onlar kendilerini 'ак джуре́к' ('ak jurek' / 'ak yürek' / 'temiz yürek') olarak adlandırmaktadır.

Fergana Vadisi ile Güney Kazakistan Yesevi sufi grupları arasındaki bağlantılara bakacak olursak, günümüzde bu ilişkinin hemen hemen yok olduğunu söylemek mümkündür. Sovyet hükümeti tarafından sufi grupların takip edilmesine ve sıkıştırılmasına rağmen 1950-1960 yıllarına kadar sufi Yesevi grupları arasında belli bir irtibat ve takip söz konusuydu. Örneğin, Türkistan şehrinde düzenlenen *cehri zikir* ritüellerine Fergana Vadisi'nin zâkirleri de katılırlardı. Örgütlü Yesevi gruplarının tamamen yıkılmasından ve aralarındaki bütün ilişkilerin kesilmesinden sonra, Türkistan'da zikir düzenleme geleneği de kaybolmuştur. Farklı bölgelerden sufizm takipçileri, zikir ritüeline katılmak için yılda bir defa Tuda köyüne gelmekteydi.

Yerel Şamanizm gelenekleri, sufizm unsurlarının etkisinin altında kalmış Surhandarya bölgesine 2002 yılında yaptığımız etnografi temelli bilimsel gezi esnasında sufi ritüelleriyle ilgili çok ilginç malzemeler bulunmuştur. Baysun'da yerel şamanlar arasında '*cehri zikir*' olarak adlandırılan ritüelin yapıldığına şahit olduk. Söz konusu ritüel, İsmat Sufi Halikov ve Akmal Ramazanov tarafından yapılmıştır. 52 yaşındaki İsmat Sufi Halikov, Baysun bölgesinde yaşamaktadır. Halikov, söylediğine göre, 7 kuşaktır şaman ayini yapan bir aileden gelmektedir. 7 kuşak öncesinde atası, ailede anlatılan efsaneye göre şeytanı ('джин', 'алвасту' / 'cin', 'alvasti')⁴ saçlarından yakalayıp evine götürmüş, daha sonra torunlarına zarar vermeyeceğine dair yemin ettirip serbest bırakmıştır. Ondan sonra İsmat Sufi'nin bütün torunları *cehri zikir* okumaya ve hastaları kötü ruhlardan ('инс – жинслар' / 'ins – cinslar') kurtarmaya başlamışlardır.

Sufi ritüellerinin incelenmesi neticesinde, Orta Asya'nın dinî, kültürel ve siyasi hayatında eskiden beri çok önemli bir rol oynayan Nakşibendi ve Yesevilik gelenekleri -sufi gruplarının etkisi, lokal ve sınırlı olmasına rağmen- Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da günümüzde hâlâ yaşatılmaktadır. Sufi pratiğinin önemli unsurlardan biri olan *cehri zikir* sadece Yesevi grupları tarafından değil, Fergana Vadisi'nin Nakşibendî grupları tarafından da yapılmaktadır. Bu ritüeli iki grubun da yaşatması, karşılıklı etkileşimi göstermektedir. Kadim şaman geleneği ile sufi ritüelleri arasında *senkretizm* öğelerinin yer aldığı görülmektedir. Yerel şamanların "şaman tedavi ritüelleri" bunun en iyi örneğidir. Ayrıca, Kazakistan Yesevi topluluğunun lideri İsmat

⁴ Alkarısı, al ruhu; Eski Türk İnançlarında yeni doğmuş çocuklara ve lohusa annelere musallat olan bir ruhtur. Anadolu'da bu inanış hâlâ yaşamaktadır.

tullah Mahsum da 'sufizm' kavramının yeni ve dikkat çekici anlamına işaret etmiştir. Bize göre, bunun sebeplerinden biri yerel sufiler dâhil, Orta Asya'nın Müslüman nüfusunun tecrübesinde ve dinî anlayışında İslam öncesi geleneklerin yaşaması ve önemli bir rol oynamaya devam etmesidir. Öte yandan, günümüz sufilerinin, sufizm kavramı ve sufi ritüelleri hakkında bilgileri ve eğitimleri eksiktir. Söz konusu unsurların, 'Orta Asya İslamı'nın çağdaş özelliklerini teşkil ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDULHALİK, M.G. (1999), *Navruz-nurk Ergenekon bayramı*. Ankara.
- ALİKULOVA, N. (2008), *Majzub Namangoniy şeriyatining uzıga hos hususiyatlari // Zahridin Muhammad Bobur tavalludining 525 yilligiga bağışlangan konferantsiya materiyallari*. Taşkent. 11.
- BABACANOV, B. (2001a), *İbrahim – hazrat // İslam na territorii bivşey Rossiyskoy İmperii (Hazreti İbrahim // Eski Rus İmparatorluğunun alanında İslâm), V.2, Moskova. .*
- BABACANOV, B. (2001b), *Çilla // İslam na territorii bivşey Rossiyskoy İmperii (Çilla // Eski Rus İmparatorluğunun alanında İslâm), Moskova.*
- BABACANOV, B. (2003a), *Zikr djahr // İslam na territorii bivşey Rossiyskoy İmperii. Entsoklopedičeskiy slovar (Cehri zikir // Eski Rus İmparatorluğunun alanında İslâm. Asiklopedik sözlüğü), V.4. Moskova.*
- BABACANOV, B. (2003b), *Zikr djahr i sama: sakralizatsiya profannogo ili profanatsiya sakralnogo? // Podvijniki islama. Kult svyatih i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze (Cehri zikir ve sema: profan şeylerinin kutsallatırılması mı kutsal şeylerin profanlaşılması mı? // İslâm temsilcileri. Azizler kültü ve Kafkasya'da ve Orta Asya'daki sufizm), s. 237-250, Moskova.*
- BASILOV, V.N. (1992), *Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana (Orta Asya ve Kazakistan halkı arasındaki şamanizm), Moskova: Nauka.*
- BURİEV, O. (1993), *Çilla nima // № 12. s. 24-25.*
- ÇVİR, L.A. (1983), *Opit analiza odnogo sovremenno obryada v svete drevnevostochnih predstavleniy // Srednyaya Aziya, Kavkaz i zarubejniy Vostok v drevnosti. (Eski Doğu Halklarının tecrübesine göre bir modern merasimin tahlili // Eski dönemdeki Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu), Moskova.*
- ÇVİR, L.A. (1985), *Tri 'çillya' u tacikov // Etnografiya Tacikistana (Tacik halkında 'üç çille' kavramı), s. 69-77, Duşanbe.*
- GUBAEVA, S.S. (2001), *Put v Zazerkalye (Pohoronno-pominalny ritual v obryadah jiznennogo tsikla // Sredneaziatskiy etnografičeskiy sbornik. (Günlük hayatındaki cenaze ritüelleri // Orta Asya etnografik derleme kitabı), V.4. MS. s. 164-175, Moskova.*
- KAYUMOV (1998), *Pulatjon dolma. Tazkirai Kayumiy, Taşkent.*
- KNIŞ, A.D. (2004), *Musulmanskiy mistitsizm: Kratkaya istoriya. (Müslüman mistisizmi. Kısaca tarih), Sankt-Peterburg..*
- KORVA (1985) – *Kalendarne obıçai i obryadı narodov Vostočnoy Azii. Noviy god. (Doğu Asya halklarının takvim adetleri ve merasimleri. Yeni Yıl), Moskova.*

- LOBAÇEVA, N.P. (1986), *K istorii obryadov u zemledeltsev Sredney Azii // Drevnie obryadı verovaniya i kulturi narodov Sredney Azii*, (Orta Asya çiftçilerinin adetlerinin tarihi hakkında), s. 6-30., Moskova.
- MUMİNOV, A. (2001), *Arslan-bab // İslam na territorii broşey Rossiyskoy İmperii*. (Arslan-bab // Eski Rus İmparatorluğunun alanında İslâm), V.3. , Moskova.
- NEGMATI, A.E. (1989), *Zemledelçeskie kalendarnie prazdniki drevnih tacikov i ih predkov* (Eski Tacikler ve atalarının tarımsal takvim törenleri), Duşanbe..
- NURMONOV, F. (2003), *Uzbek halk eposlarida Hizr obrazining epik talkini // Uzbek tili ve adabiyati*. № 4. s. 61-65.
- NURMONOV, F. (2004), *Hizr obrazi genezisiga doyr ayrim mulohazalar // Uzbek tili ve adabiyati*. № 2. s. 51-54.
- PANTAUSOV, N. (1888), *Molitvennyy seans ordena Djagriya-Kadriya v Taşkente // Zap. Zapadno-Sibirskiy otdel. İmeratorskogo Russkogo geografiçeskogo obşestva Kn.10. Omsk, (89)*. (Djagriya-Kadriya tarikatının dua seansı).
- PMA 1 – Polevie materialı (saha araştırmaları). Özbekistan Cumhuriyeti Namangan Vadisi Çustskiy bölgesinin Karkidon köyü. Mayıs, 2003.
- PMA 2 - Polevie materialı (saha araştırmaları). Özbekistan Cumhuriyeti Namangan Vadisi Çustskiy bölgesinin Damabad köyü. Mayıs, 2003.
- PMA 3 - Polevie materialı (saha araştırmaları). Özbekistan Cumhuriyeti Fergana Vadisi'nin Kokand şehri. Haziran, 2003.
- PMA 4 - Polevie materialı (saha araştırmaları). Kazakistan Cumhuriyeti, Almatı şehri. Haziran 2003.
- PMA 5 - Polevie materialı (saha araştırmaları). Özbekistan Cumhuriyeti Namangan Vadisi Çustskiy bölgesinin Karkidon köyü. Mayıs, 2004.
- РАНІМОВ, R.R. (1966), *Narodnyy selskohozyaystvennyy kalendar i şçet vremeni // Таджики Каратегина и Дарваза*, (Halk ziraat takvimi ve zaman ölçüleri. Karategin ve Darvaz Tacikleri), V.1. Duşanbe.
- РАНІМОВ, R.R. (1999), *Al-Hadir // İslam na territorii broşey Rossiyskoy İmperii* (Eski Rus İmparatorluğunun alanında İslâm), V. 2. s.91-93, Moskova.
- SUFİZM (2001) – *Sufizm v centralnoy Azii (zarubejme issledovaniya) / Otv.red. A.A. Hismatulin*. SPB. (Orta Asya'da sufizm)
- ТОУСАНОВ, К., İSMOİLOV, H. (1994), *Yassaviy hilvati (rivoyat va hakikat) // Goyiblar hayelida engan çiroklar*. s. 155-168, Taşkent..

ⁱ İbrahim Hazrat ve onun faaliyeti hakkında daha geniş bilgi almak için Babacanov 2003a bkz.

ⁱⁱ Nakşibendilik: XIV. yüzyılda Buhara'da yaşayan Muhammed Bahauddin Şah-ı Nakşibendî'nin isim babası olduğu İslâm (Sünni İslam) dinî tarikâtı.

ⁱⁱⁱ Yesevilik: Yesi şehrinde (günümüzde Kazakistan'daki Türkistan şehri) yaşamış Ahmed Yesevi'nin ismini taşıyan en büyük sufi tarikatlarından biridir.

^{iv} Чилла (Çille): Tabiatın ve insanın en riskli, zor ve sorumlu dönemlerinden biridir. Çille, genellikle yeni evlenenlerin, ölümlerin ve bebeğin dünyaya gelmesinden sonraki 40. gün için kullanılır. Bu günlerde insanlar özel kurallara, büyücülükle ilgili adetlere, çeşitli tabulara uyup kendilerine sınırlama getirirler. Çille hakkın-

da ve gelenekleriyle ilgili bkz. Çvir 1983, 1985: S.69-77; Babacanov 2001b; Gubaeva 2001: 164-175; Buriev 1993: 24-25

^v Mazduba Namangoniy: XIX. yüzyılda Fergana Vadisi'nde yaşamış bir şeyh. Türki dilinde (eski Özbek Dili) ve Farsça yazılmış 'Тазкиратул авлиё' ('Tazkiratul avliye'), 'Дар тавзех' ('Dar tavzeh') ve çeşitli divanların yazarıdır. Doğum tarihi bilinmemektedir. Ölüm tarihi ise bazı kaynaklarda 1856 yılı olarak belirtilir. (Kayumov 1998: 188 bkz.) Eğitimini Buhara'da tamamlamıştır. Hüseyin Yangikurganiy'in müridi olup ondan *irşad* (sufi hocası olma imkânı) hakkını almıştır; daha sonra şeyh olmuştur. Kendisi Namangan bölgesinde yaşamış ve müritlerine tasavvuf ilmi öğretmiştir. Bir süre sonra tarikat lideri olmuş; öğrencilerinin vasıtasıyla 'мажзубийа' ('maczubiya') isminde bir sufi grup oluşturmuştur. Majzubiya günümüzde de faaliyetini sürdürmektedir (Alikulova 2008: 11).

^{vi} Şaman ritüellerinde doyra aletinin rolü hakkında daha geniş bilgi almak için bkz. (Basilov, 1992: 63).

^{vii} İşan buva'nın müritlerinin yumurta yemeleri yasakmış. Eğer bir mürit istemeden söz konusu kuralı çiğnerse rüyalarında İşan buva gelip ceza veriyormuş.